



Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

*Մեր կոնտակտները՝*

*Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>*

*Էլ. փոստ՝ [info@armin.am](mailto:info@armin.am)*

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ  
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

**ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ  
2(1)**

Երևան 2014

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ «DEUTSCHER HILFSBUND FÜR CHRISTLICHES LIEBESWERK IM ORIENT» («ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ») ՄԻՍԻՈՆԵՐԱԿԱՆ ԿԱՅԱՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԴԱԿԱՐԵՅՄԱՆ ԴՐԿԱՊԱՏԱՍՆԵՐՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱԵՆԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԵՎ ԴՐԱՆԻՅ ՀԵՏՈ**

*Հայկ Մարտիրոսյան*

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում գործող գերմանական միսիոներական կայանները թեև դժվարին պայմաններում, սակայն շարունակում են իրենց գործունեությունը՝ ի տարբերություն անգլիական և ֆրանսիական միսիոներական կազմակերպությունների, որոնք, որպես թշնամի պետությունների ներկայացուցչություններ, ստիպված էին հեռանալ երկրից: Մինչև պատերազմի մեջ մտնելը՝ ԱՄՆ-ի՝ որպես չեզոք երկրի միսիոներներն ու Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհուրդը (O.A.L.M.-ABCFM American Board of Commissioners for Foreign Missions) կարողանում են գործունեություն ծավալել Օսմանյան կայսրությունում: Այնուամենայնիվ, ելնելով Օսմանյան կայսրության և Գերմանիայի միջև դաշնակցային հարաբերություններից, գերմանացի միսիոներներն օսմանյան իշխանությունների հետ հարաբերություններում փոքր-ինչ արտոնյալ կարգավիճակ ունեին:

Մինչև Համաշխարհային պատերազմի սկիզբը՝ 1914թ. դրությամբ «Արևելքում քրիստոնեական բարեգործության գերմանական օգնության միությունն» (այսուհետ՝ ԱՔԲԳՕՄ)՝ Օսմանյան կայսրության տարածքում ուներ հինգ հիմնական կայան՝ Մեզրեի, Մարաշի, Վանի, Մուշի և Հարունիեի, որոնցում (ենթակայանների հետ միասին) ապաստան էր գտել շուրջ 2000 երեխա, իսկ կայաններում և հարակից գյուղերում գերմանացիների կողմից պահվող դպրոցներում կրթություն էր ստանում 3361 երեխա<sup>2</sup>:

**Մեզրեի կայանն** այդ կայաններից ամենամեծն ու գլխավորն էր: Կայանի ղեկավարն ուսուցիչ Յոհաննես Էհմանն էր, ով իր երկու գործընկերների հետ միասին այստեղ էր ժամանել դեռևս 1897թ. փետրվարին: Մեզրեի կայանը հիմնվել էր 1897թ. հունիսի 1-ին<sup>3</sup>: Սկզբից եթե կայանը ղեկավարում էր Յոհ. Էհմանը, ով Օսմանյան կայսրություն ժամանած գերմանացի առաջին միսիոներներից մեկն էր: Կայանն իր գործունեությունն սկսում

<sup>1</sup> Նախապես այս կազմակերպությունը կոչվել էր «Հայաստանի օգնության գերմանական միություն»՝ Մայնի Ֆրանկֆուրտի և Բեռլինի հիմնական կոմիտեներով և մի քանի այլ ենթակոմիտեներով, սակայն հիմնադրումից որոշ ժամանակ անց վերանվանվել էր ԱՔԲԳՕՄ:

<sup>2</sup> *Sonnen-Aufgang, Mitteilungen des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient e.V., Frankfurt am Main, Verlag des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient e.V., 1914, Heft 5, Februar, S. 69.*

<sup>3</sup> 1896 թ. օգոստոսի 28-ին Մայնի Ֆրանկֆուրտում տեղի էր ունեցել «Հայաստանի օգնության գերմանական միության» երկրորդ համաժողովը, որի ժամանակ որոշում էր կայացվել Օսմանյան կայսրության հայաշատ մի քանի վայրերում, մասնավորապես Խարբեղում, Մարաշում և Վանում վարձակալված տներում չորս հարյուր որբ վերցնել, իսկ Կ.Պոլսի Սկյուտար թաղամասում (ավելի ուշ տեղափոխվում է Եվրոպական մաս՝ Բեբեք) «գերմանական ղեկավարմամբ» գերմանական որբանոց բացել, որտեղ ապաստան էր գտնելու 50 որբ: Հենց 1896 թ. վերջին էլ գերմանական ֆինանսավորմամբ, սակայն ամերիկյան ղեկավարմամբ որբեր են հավաքվում Խարբեղում: Գերմանացիների Խարբեղոյ ժամանելուց մի քանի ամիս անց՝ 1897 թ. հունիսի 1-ին, այստեղ հավաքված որբերը Յոհ. Էհմանի ղեկավարությամբ տեղափոխվում են Մեզրեի որբանոց, որտեղ այդ նպատակի համար նախապես վարձակալվել էր երկու տուն: Հենց հունիսի 1-ն էլ համարվում է Մեզրեում գերմանական միսիոներական գործի սկզբնավորման օր: St'e.u Lohmann E. (Hg.), *Skizzen und Bilder aus dem Orient*, Dinglingen (Baden), 1899, St. Johannis-Druckerei, S. 54.

է երկու որբանոցով և շուրջ 200 երեխայով<sup>4</sup>: Համաշխարհային պատերազմի նախաշեմին այստեղ կար շուրջ 700 երեխա, դպրոցներում կրթություն էր ստանում 1055 երեխա (այդ թվում՝ նաև երեխաներ քաղաքից), կայանում ավելացել էր ինչպես որբանոցների, այնպես էլ աշխատակիցների թիվը: Այժմ այստեղ կար որբանոցի վեց շենք, ուսուցչական անձնակազմի թիվը հասել էր 25-ի, եվրոպացի աշխատակիցներինը՝ 23-ի<sup>5</sup>: Կայանում աշխատում էին մեծ թվով հայեր: Այն ուներ մի քանի արհեստանոց՝ տեղական և եվրոպական կոշկակարության, մանածագործության, դարբնության, հյուսնության: Բացի այդ այստեղ գործում էին ուսուցիչների պատրաստման սեմինարիա, 1913թ. պատվելի Ասատուր Եղոյանի և Յոհաննես Էհմանի ղեկավարությամբ հիմնադրված քարոզիչների պատրաստման Թաղետույան դպրոց, «Յոար» հանգստյան տուն քաղաքից ոչ հեռու գտնվող լեռներում, «Եփրատ-Սիլոահ» հիվանդանոց, հացի արտադրամաս և այլն: Անցած ավելի քան մեկուկես տասնամյակի ընթացքում կայանն ակտիվ գործունեություն էր ծավալել ինչպես երեխաների հավաքագրման, խնամքի ու դաստիարակության, այնպես էլ կրթության, բժշկության, ավետարանականացման<sup>6</sup>, ենթակայանների հիմնման և այլ ուղղություններով:

Համաշխարհային պատերազմն ու Հայոց ցեղասպանությունը նոր դժվարություններ են առաջ բերում (1915թ. Մեզրեում կար 1350 սան<sup>7</sup>). թուրքերը բռնագրավում են որբանոցների մի մասը՝ դարձնելով դրանք գորանոց և հիվանդանոց, գերմանացի աշխատակիցներից ոմանք վերադառնում են հայրենիք, հայ աշխատակիցներից ոմանք՝ տարագրվում, նվազում է ֆինանսավորումը և այլն: Այնուամենայնիվ, մեծ դժվարություններով ու փորձություններով, զգալի կորուստներ կրելով՝ կայանը կարողանում է գոյատևել Համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Ըստ Մեզրեի Թաղետույան վարժարանի հիմնադիրներից մեկի՝ պատվելի Ա. Եղոյանի նամակի՝ Մեզրեն և Խարբեղոն այն եզակի վայրերից էին, որտեղ Մեծ եղեռնից փրկված հայերը կարող էին ժամերգությունների և ավետարանական ընթերցումների մասնակցել: Եթե այստեղ ժամերգություններին երբեմն հավաքվում էր 500 հոգի, հիմնականում՝ կանայք, ապա այլ վայրերում, որտեղ քարոզներով շրջել էր Յոհ. Էհմանը, մասնակիցների թիվը շատ քիչ էր եղել: Նա եղել էր Մալաթիայում՝ քարոզելով նաև Քրիստոֆելի կույրերի առաքելության տանը, որտեղ միայն 10 կին էր համարձակվել գալ քարոզներ լսելու: Նման իրավիճակ էր նաև Դիարբեքիում, Արաբկիրում և Այնթապում<sup>8</sup>:

Աշխարհամարտի ավարտից հետո սկիզբ է առնում մուսուլմանական տներից հայերի ազատագրման գործը: Մեզրեի կայանը ևս ակտիվորեն ներգրավված էր դրանում: Մալայն ազատագրվածներին և աքսորից վերադարձածներին անհրաժեշտ էր նաև հոգալ աննդի և կեցության համար: 1919թ. մարտի կեսերին թուրքական տներից ազատվել և կայան էր բերվել 150 կին ու աղջիկ, իսկ մեկուկես ամիս անց՝ արդեն 300 հոգի<sup>9</sup>:

Ի տարբերություն գերմանական մի քանի միսիոներական կայանների՝ Մեզրեում, Մարաշում, Հարունիեում, ինչպես նաև Ուրֆայում («Գերմանական արևելյան առաքելության» կայան), մյուս երկրների միսիոներական կայաններն Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում դատապարտված էին փակվելու: Վերջինները, որոնք փակվեցին կամ անցան գերմանացիների

<sup>4</sup> Baumann A., Die Gründung des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient, in; Knipsel M. (Hrsg.), *Ernst Lohmann 1860-1936. Pionier, Gründer, Evangelist.* Berlin, Pro BUSINESS, 2011, S. 55.

<sup>5</sup> *Sonnen-Aufgang*, Heft 9, Juni 1914, S. 131-134.

<sup>6</sup> Բողոքական դավանանքի ուսուցման և Ավետարանի բացատրության դասեր: Ժամկոչեան Բ., *Պատմություն Մամուրեթ իւ Ազիզի գերման որբանոցներու*, Պէլրուֆ, Printers & Publishers G. DONIGIAN & Sons, 1973, էջ 179:

<sup>7</sup> *Sonnen-Aufgang*, Heft 1, Oktober, 1917, S. 2-4; Heft 6, März, 1918, S. 42-44.

<sup>8</sup> *Sonnen-Aufgang*, Heft 2, November, 1919, S. 10-11.

խնամակալության ներքո, ամերիկյան կայաններն էին: Այլ երկրների առաքելություններն իրենց գործունեությունն Օսմանյան կայսրությունում վերսկսեցին միայն 1919թ.: Ի տարբերություն վերջինների՝ միննույն 1919թ. գերմանական որբախնամ առաքելությունն Օսմանյան կայսրությունում ստիպված է լինում դադարեցնել իր գործունեությունը:

Պատերազմի ավարտից և Գերմանիայի պարտությունից հետո Անտանտի երկրների և հատկապես անգլիացիների պնդմամբ գերմանացի աշխատակիցներն ստիպված էին հեռանալ Օսմանյան կայսրությունից: Ամերիկացիները պատրաստակամություն են հայտնում զբաղեցնելու գերմանացիների տեղը, որոնց և փոխանցվում է միսիոներական գործը<sup>10</sup>: Որպես գերմանական կողմի ներկայացուցիչներ՝ Մեզրեում են մնում շվեյցարացի Վերենա Ծմիդյին և դանիացի Կարեն Մարի Պետերսենը՝ միսիոներական կայանի հանձնումն ամերիկացիներին իրականացնելու համար: 1919թ. ամռանը Մեզրեի կայանը՝ որպես գերմանական միսիոներական կայան, արդեն դադարեցրել էր իր գործունեությունը. իսկ անձնակազմը՝ Յոհ. Էհմանն ու իր ընտանիքը, աշխատակցուհիներ Մինա Էնպենը, Աննա Յենսենը, Կատարինե Մադերը, Կլարա Պֆայֆերը և Մարի Ռյոդերը, հեռացել էին Օսմանյան կայսրությունից՝ Ռոզենհայմ (Բավարիա)<sup>11</sup>: Գերմանացի աշխատակիցների հեռանալուց առաջ այստեղ հայերի կողմից կազմակերպվում է հրաժեշտի օր, որտեղ նրանց շնորհակալագիր է հանձնվում Մեզրեի ավետարանական համայնքի կողմից, ընդգծվում կայանի բոլոր աշխատակիցների և հատկապես վերջինիս ղեկավար Յոհ. Էհմանի 22 տարի շարունակ կատարած մեծ ու շնորհակալ աշխատանքը, շեշտվում է, որ կայանի շնորհիվ այստեղ ապաստան է գտել ու փրկվել ավելի քան 1000 մարդ<sup>12</sup>: Բ. Ժամկոչյանի գրքում նշվում է, որ կայանի շնորհիվ փրկվել է մոտ 1500 հայ<sup>13</sup>: Փաստացի, Մեզրեի կայանը ոչ միայն կարողանում է ցեղասպանությունից ու տարագրությունից փրկել իր սաների ու աշխատակիցների մեծագույն մասին, այլև օգնության ձեռք մեկնել մի շարք այլ մարդկանց, երեխաների, իրենց աշխատակիցների ընտանիքներին և շատ ուրիշների:

**Մարաշի կայանը** ևս փաստացի հիմնադրվել է 1896թ. (1896թ. օգոստոսի 28-ի վերոնշյալ որոշումը վերաբերում էր նաև Մարաշում որբեր հավաքագրելուն): 1896թ. հոկտեմբերի 28-ին Մարաշում ապաստան են գտնում առաջին որբերը: Շուրջ մեկուկես տարի կայանը ղեկավարվել է ամերիկացիների և տեղի հայերի կողմից: Միայն 1898թ. փետրվարի 1-ին Մարաշ է ժամանում գերմանացի միսիոներուհի Աննա Ռուբախը և անհրաժեշտ լեզվական գիտելիքներին տիրապետելուց հետո ստանձնում կայանի ղեկավարումը<sup>14</sup>: Այդ պահից ի վեր կայանն անցնում է գերմանական անմիջական ղեկավարման ներքո:

Հաջորդ մեկուկես տասնամյակի ընթացքում Մարաշի կայանն զգալիորեն մեծանում է: Սկզբնապես այստեղ գործում էր տղաների և աղջիկների մեկական որբանոց՝ «Բեթշալոմ» և «Բեթել»: Ժամանակի ընթացքում թեև այս անվանումները մնում են, սակայն դրանք դառնում են մի տեսակ շենքային համալիրներ՝ ներառելով որբանոցների մի քանի շենքեր: Մարաշի կայանը լուրջ փորձության է ենթարկվում 1909թ. կիլիկիահայության կոտորածների ժամանակ, երբ կտրուկ ավելանում է որբերի թիվը: Կայանի աշխատակիցները բժիշկ Բ. Մյուլերայլեի, նրա կնոջ՝ Լուիզե Այտելի (հետագայում՝ Մյուլերայլե), Պաուլա Շեֆերի և այլոց մասնակցությամբ արշավախումբ կազմելով, լինում են կոտորածներից

<sup>10</sup> Sonnen-Aufgang, Heft 6/7, März/April 1919, S. 40.  
<sup>11</sup> Sonnen-Aufgang, Heft 11, August 1919, S. 72.  
<sup>12</sup> Sonnen-Aufgang, Heft 1, Oktober 1919, S. 5-6.  
<sup>13</sup> Ժամկոչյան Բ., Պատմություն ..., էջ 191:  
<sup>14</sup> Berron P., Blicke in die Geschichte der Station Marasch, in; Schuchardt F. (H.g.), 25 Jahre im Orient: 1896-1921. Ein Gang durch die Arbeit des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient, Frankfurt a. Main, Verlag Orient 1921, S. 23.

առժամ մի շարք վայրերում, օգնություն ցուցաբերում տեղացիներին՝ իրենց հետ կայան բերելով նաև շուրջ 200 որբացած երեխայի: Բացի այդ հայ ազգաբնակչությանը մեծ օգնություն է ցուցաբերում կայանում գործող «Մալեմ» հիվանդանոցը: Ընդհանուր առմամբ այս կայանում ևս իրականացվում էր որբախնամ, այրիախնամ, կրթական, բժշկական, ավետարանականացման գործունեություն: Համաշխարհային պատերազմի նախաշեմին զգալիորեն աճել էր ինչպես խնամառու երեխաների, այնպես էլ կայանի եվրոպացի և հայ աշխատակիցների թիվը, կայանում գործում էր «Մալեմ» հիվանդանոցը, մոտակա լեռներում՝ «Բեթանիեն» հանգստյան տունը, 1913թ. Աննի Ռոհների ղեկավարությամբ այստեղ հիմնադրված Իգական աստվածաշնչյան դպրոցը (Bibel Frauenschule)՝ կին քարոզիչներ պատրաստելու համար, մի շարք արհեստանոցներ և այլն:

Համաշխարհային պատերազմի և Հայոց ցեղասպանության հետևանքով առաջացած դժվարությունները հաղթահարելով՝ Մարաշի կայանը կարողանում է պահպանել իր գոյությունը: Կայանում մեծ զոհողությունների գնով հնարավոր է լինում պահել ու ապաստան տալ զգալի թվով երեխաների, ինչպես նաև աշխատակիցների ու նրանց ընտանիքներին: Կայանը հանձնելուց որոշ ժամանակ առաջ՝ 1919թ., Մարաշում ապաստան էր գտել շուրջ 1000 երեխա: Բացի այդ այստեղ մի կացարան էր հիմնվել այն հայ կանանց համար, ովքեր ազատվում էին թուրքական գերությունից<sup>15</sup>: Սակայն Մարաշում ևս Անտանտի երկրների որոշմամբ (Մեզրեի կայանի աշխատակիցներից քիչ ավելի ուշ), որպես գերմանահպատակներ, կայանի աշխատակիցներն ստիպված են լինում լքել Օսմանյան կայսրության տարածքը: 1919թ. սեպտեմբերին վերջիններս Հարունիեի կայանի աշխատակիցների հետ միասին հեռանում են կայանից՝ հոկտեմբերին ժամանելով Գերմանիա: Որպես գերմանական կողմի ներկայացուցիչ և գործը սահուն կերպով փոխարինելու եկած ամերիկացիներին փոխանցելու համար՝ այստեղ մնում է Մարի Տիմը:

Մարաշի գերմանական կայանը կարողանում է փրկել իր սաների ու աշխատակիցների մեծ մասին և վերապրել ցեղասպանությունն ու Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Կայանի դժվարությունների նոր փուլն սկսվում է արդեն Աշխարհամարտից հետո: Այս գերմանական կայանը ևս դադարեցնում է իր գործունեությունը Անտանտի երկրների, մասնավորապես Ֆրանսիայի և Անգլիայի պահանջով: Եթե այլ երկրների միսիոներական կայանների պարագայում գործունեության դադարեցման պատճառը բացառապես պատերազմն էր, և փակումն էլ տեղի էր ունեցել դրանից առաջ կամ այդ ընթացքում ու թուրքերի նախաձեռնությամբ կամ պահանջով, ապա գերմանական միսիոներական գործի դադարեցման գլխավոր դերակատարներն Անգլիան ու Ֆրանսիան էին:

**Վանի կայանը** փաստացի հիմնադրվել է 1896թ., երբ օգոստոսի 28-ի վերոնշյալ համաժողովի որոշմամբ որբեր էին հավաքագրվելու մի քանի քաղաքներում, այդ թվում նաև Վանում, որտեղ սեպտեմբերի վերջին սկզբնապես ապաստան է գտնում 50 երեխա: Այս կայանը ղեկավարելու էին ամերիկացի Ռեյնոլդս ամուսինները: Ի տարբերություն մյուս հիմնական կայանների՝ Վանում կազմակերպության գործունեությունը բավականին երկար ժամանակ մնում է ամերիկյան ղեկավարման ներքո և առանց գերմանացի աշխատակիցների: ԱԲԲԳՕՄ-ի առաջին աշխատակիցը՝ քարոզիչ Ռյուպերը, Վան է ժամանում 1901 թ., որից հետո՝ Պաուլինե Պատրունկին (վերջինս մինչ այդ գործում էր Ուրֆայում Յոհ. Լեփսիուսի «Գերմանական արևելյան առաքելության» կայանում), Կլարա Լիզեն, Քրիստինե Դյուրերը, իսկ 1905թ.՝ շվեյցարացի Ծայրոյի ամուսինները և սկսում են ղեկավարել այն: Կայանում կար 250-280 երեխա՝ տեղակայված տղաների և աղջիկների մեկա-

<sup>15</sup> Sonnen-Aufgang, Heft 10, 1919, Juli, S. 63; Heft 2, 1919, November, S. 15.

կան որբանոցներում<sup>16</sup>: Ժամանակի ընթացքում այստեղ մեծանում է անձնակազմը, գնվում է հողակտոր, թույլտվություն է ստացվում դրա վրա շինություն կառուցելու վերաբերյալ, կառուցվում է նաև դպրոցի շենք և այլն: Գործունեության ընթացքում կայանն ունենում է նաև կորուստներ. 1908թ. հիվանդանում և մահանում է կայանի աշխատակցուհի Աննա Վեյսթերը, իսկ 1915թ. ամռանը՝ Մարթա Կլայսը<sup>17</sup>:

Վանի կայանն ամենաշուտն է դադարեցնում իր գործունեությունը՝ կապված ռուսական սահմանին ամենամոտը լինելու և պատերազմի մեջ ներքաշվելու հետ: Այրիլ-մայիսյան բախումների ժամանակ Վանի գերմանական կայանի երեք շինություններում՝ երկու որբանոցում և դպրոցում, ապաստան էր գտել ավելի քան 2000 մարդ, կահավորվել էր պոլիկլինիկա<sup>18</sup>:

Ռուսական զորքերի՝ Վան մուտք գործելուց և առաջին նահանջից հետո վերջիններս իրենց հետ տանում են նաև Շայրիի ամուսիններին, նրանց դստերը՝ կայանի աշխատակից Իռենեին, և միսիոներուհի Աննա Գրայներին: Շայրիի ընտանիքը նահանջից հետո որոշ ժամանակ նետվում է Թիֆլիսի բանտ, ապա ամերիկյան ու շվեյցարական դեսպանատների ջանքերով (վերջիններս շվեյցարացիներ էին) ազատ արձակվում և վերադառնում հայրենիք: Աննա Գրայները որպես գերմանուհի ավելի երկար է մնում բանտում, ավելի ուշ Թիֆլիսից տեղափոխվում և որոշ ժամանակ անց է կացնում նաև Ալեքսանդրապոլի բանտում: Կայանում մնացած երեխաները՝ 40-43 հոգի, հեռանում են ավելի ուշ օգոստոսի վերջին՝ ռուսական երկրորդ նահանջի ժամանակ, խիստ հապշտապ, ռուս զինվորների ընկերակցությամբ և միսիոներուհի Կեթե Էհրիոլդի ու նրա օգնականուհու՝ 18-ամյա հայուհի Մարթայի ղեկավարությամբ: Երեխաները տեղափոխվում են Թիֆլիս և տեղավորվում տեղի հյուրընկալ ընտանիքներում: Կեթե Էհրիոլդին՝ որպես գերմանուհու, առանձնացնում են երեխաներից և նետում Թիֆլիսի բանտ: Ի վերջո, ամերիկյան դեսպանատան ջանքերով Աննա Գրայները և Կեթե Էհրիոլդը ազատ են արձակվում և վերադառնում Գերմանիա<sup>19</sup>:

Վանում գործող գերմանական ու ամերիկյան միսիոներական կայանները, ի տարբերություն մյուս կայանների, իրենց գործունեությունը դադարեցնում են բացառապես պատերազմական գործողությունների պատճառով: Եթե ամերիկյան մյուս միսիոներական կայանները հիմնականում կարողանում են գոյատևել մինչև 1917թ. ապրիլ՝ ԱՄՆ-ի պատերազմի մեջ մտնելը, ապա ռուսական առաջխաղացման պատճառով Վանի այս երկու կայանները դադարեցնում են իրենց գործունեությունը, իսկ դրանցում ապաստան գտած երեխաները տեղափոխվում են Անդրկովկաս: Գերմանական կայանը կարողանում է ոչ միայն պահպանել իր խնամակալության տակ գտնվող որբերին, այլև մինչև ռուսական զորքերի Վան մուտք գործելն ապաստան է տալիս շուրջ 2000 հայ փախստականների Վանի շրջանի գյուղերից: Ի տարբերություն ամերիկյան կայանի միսիոներների՝ գերմա-

նական կայանի աշխատակիցները հետագայում ենթարկվում են հետապնդումների, ձերբակալությունների, բանտարկության և աքսորի:

**Մուշի կայանը** հիմնական կայաններից թվով չորրորդն էր, սակայն հիմնադրվել էր ոչ թե առաջին երեք կայանների հետ միասին, այլ դրանցից ավելի քան մեկ տասնամյակ անց՝ 1907թ., երբ մայիսին Բեննո և Աննա Ֆոն Դոբելեր ամուսինները տեղափոխվել էին այստեղ, հավաքագրել որբերի, իրենց խնամակալության տակ վերցրել մինչ այդ հավաքված որբերին և հիմնել կայանը: Առաջին անգամ Ֆոն Դոբելեր ամուսինները Մուշ էին եկել 1907թ. փետրվարի 5-ին Բիթլիսից (նրանք որոշ ժամանակով հաստատվել էին այստեղ՝ տեղի ավանդույթներին և լեզվին ծանոթանալու համար) ամերիկացի միսիոներուհի օրիորդ Էլիի, մեկ թուրք զավթիեի և ութ հայի ուղեկցությամբ՝ լինելով նաև շրջակա բնակավայրերում՝ Մոկուլնքում, Դերգեվանքում և այլուր: 1907թ. ի վեր Մուշի կայանում գործում էին մեկական որբանոց աղջիկների և տղաների համար ու մի դպրոց: Շրջակա որոշ գյուղերում ևս կայանի աջակցությամբ գործում էին դպրոցներ<sup>20</sup>: Այստեղ ևս գործունեությունը բաժանվում է մի քանի հիմնական ուղղությունների՝ որբախնամ, այրիախնամ գործ, կրթություն, բժշկական գործ, ավետարանականացում: Մուշի պարագայում առկա էր մեկ լուրջ խնդիր, ինչը չկար մյուս վայրերում՝ տներ վարձակալելու խնդիրը. այստեղ խիստ դժվար էր հարմար տուն վարձակալելը: Տեղի հայերը չունեին հարմարավետ, լուսավոր ու մեծ տներ, իսկ թուրքերն իրենց տները հաճախ չէին հանձնում վարձակալության կամ հանձնելուց որոշ ժամանակ անց կտրուկ բարձրացնում էին դրանց վարձը (դրանք առանց այդ էլ թանկ էին), ինչին նպաստում էին նաև վարձակալության պայմանագրերի կարճատև լինելը, պահանջարկը և այլն: Ելնելով այս ամենից՝ որոշում է կայացվում այստեղ սեփական որբանոցի շենք կառուցելու մասին: Կայանում, բացի որբանոցներից ու դպրոցից, կային նաև մանածագործության ու կարի արհեստանոցներ, հացի արտադրամաս և այլն: Կայանի հիմնական աշխատակիցներից էր նորվեգուհի Բյոդիլ Բյորնը, ով 1911թ. աշնանը ստանձնում է կայանի ղեկավարումը, քանի որ Ֆոն Դոբելեր ամուսինները վերադառնում էին հայրենիք՝ հանգստանալու: Անձնակազմի մեծ մասը հայեր էին: Կայանն անգամ Մուշ քաղաքից որոշ հեռավորության վրա 38 000 քառ. մետր տարածքով երկու մեծ հողակտոր է գնում, որտեղ նախատեսվում էր հետագայում որբանոցային համալիր հիմնել և տեղափոխել ամբողջ կայանը<sup>21</sup>:

1914թ. սկզբին՝ մինչև Առաջին աշխարհամարտը, կայանում ապաստան էր գտել շուրջ 120 երեխա: Դպրոցում կրթություն էր ստանում 198 երեխա, որի շուրջ կեսը որբանոցի սաներից չէին: Դպրոցում աշխատում էր յոթ ուսուցիչ: Եվս շուրջ 150 երեխա կրթություն էր ստանում շրջակա մի շարք գյուղերում<sup>22</sup>:

Սակայն այս կայանն ունենում է ամենակարճատև կյանքն ու ամենաողբերգական ճակատագիրը. այն դադարեցնում է իր գործունեությունը 1915թ. ամռանը կայանի հայ երեխաների տարագրման և ոչնչացման հետևանքով: 1915թ. այդ դժվարին ժամանակներում այս կայանում էին գործում նորվեգուհի Բյոդիլ Բյորնը և շվեդուհի Ալմա Յոհանսոնը: 1915թ. գարնանը կայանը թողնում է մինչ այդ այստեղ աշխատած Քրիստիանե Դյուրերը և տեղափոխվում Մեզրեի կայան, ապա՝ հայրենիք: Բյոդիլ Բյորնը ծանր հիվանդանում է տիֆով և միայն օգոստոսին է կարողանում Ալմա Յոհանսոնի հետ միասին Մեզրե տեղափոխվել: Վերջինս ականատես էր եղել այն կոտորածներին, որոնց ենթարկվել էր Մուշի

<sup>16</sup> Spörri Joh., *Unsere Arbeit in Wan*, in: Schuchardt F. (H.g.), *նշվ. աշխ.*, էջ 38-40: Տե՛ս նաև Kieser H.-L., *Der verpasste Friede. Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839-1938*, Zürich, Chronos Verlag, 2000, S. 161.  
<sup>17</sup> Spörri Joh., նույն տեղում, էջ 47: Մարթա Կլայսի մահվան հետ կապված որոշակի անհստակություն կա. եթե կայանի ղեկավար Յոհ. Շայրին գրում է, որ նա մահացել է քաղաքի պաշարման ժամանակ, ապա կազմակերպության պարբերականում գրված է, որ Մարթա Կլայսը մահացել է հուլիսի 30-ին Բիթլիսում բժավոր տիֆից, որտեղ նա թուրքական հոսպիտալում օրիորդ Մաք-Քլարենի հետ միասին զինվորներ էր խնամում: Sonnen-Aufgang, Hef 3, 1915, Dezember, S. 24.  
<sup>18</sup> Ehrhold K., *Flucht in die Heimat. Aus dem Kriegserlebnissen deutscher Missionsschwestern in der asiatischen Türkei*, Dresden-Leipzig, Verlag E. Ludwig Angelenk, 1937, S. 11.  
<sup>19</sup> Նույն տեղում, էջ 31-44: Կայանում առկա երեխաների փոքր թիվը պայմանավորված էր նրանով, որ ամառային արձակուրդներ էին, և երեխաները վերադարձել էին իրենց հարազատների և բարեկամների մոտ:

<sup>20</sup> Von Dobbeler B., *Im armenischen Hochland (Musch)*, in: Schuchardt F. (H.g.), *նշվ. աշխ.*, էջ 49-51:  
<sup>21</sup> Sonnen-Aufgang, Hef 11, 1912, August, S. 164-166.  
<sup>22</sup> Sonnen-Aufgang, Hef 5, 1914, Februar, S. 69.

հայությունը, և թե ինչպես հարյուրավոր հայ երեխաներ ու կանայք այրվել էին<sup>23</sup>: 1915թ. օգոստոսի 10-ին Բյուրի Բյուրնը և Ալմա Յոհանսոնը հեռանում են Մուշից՝ իրենց հետ վերցնելով իրենց հայ ուսուցչուհիներից կենդանի մնացածներին (թուրքերը չէին սպանել ուսուցչուհիներից ոմանց լոկ այն պատճառով, որ հարմար էին գտել օգտագործել նրանց գիտելիքներն իրենց հարեմներում): Այս կայանից շատ քչերին է հաջողվում փրկվել՝ միայն մի քանի ուսուցչուհու և օգնականուհու, ովքեր երկու միսիոներուհիների հետ միասին տեղափոխվում են Մեզրե: Կայանի փոքրիկներն ու կանայք ողջ-ողջ այրվել էին, տղամարդիկ՝ գնդակահարվել<sup>24</sup>:

Օսմանյան կայսրությունում գործող մյուս միսիոներական կայաններից Մուշի կայանն է արժանանում ամենադաժան ճակատագրին: Այստեղ բոլոր երեխաները, աշխատակիցներն ու նրանց ընտանիքները ողջակիզվում են՝ բացառությամբ մի քանի ուսուցչուհու: Թեև համեմատության համար կարելի է նշել, որ Մալաթիայում գտնվող Քրիստոֆելի կույրերի առաքելության սաներից շատերը ևս սպանվում կամ մահանում են, սակայն Մուշի դեպքը բացառիկ է իր դաժանությամբ, փրկվածների չնչին քանակով, իրադարձությունների արագ զարգացմամբ: Տարագրելու պատճառաբանությամբ բռնությամբ ու թուրք սպայի «պատվո խոսքով» կայանից խլված երեխաներն ու աշխատակիցները ողջակիզվում են՝ կրկնելով Մուշի շրջանի բազմահազար այլ հայերի ճակատագիրը: 1915թ. նոյեմբերին Մուշի արդեն նախկին կայանի միսիոներուհի Հ. Բյուրը վերադառնում է Մուշ՝ հավաքելու և հնարավորինս օգնելու հրաշքով դեռևս կենդանի մնացած հայերին՝ այստեղ մնալով մինչև 1916թ. փետրվարը՝ ռուսական զորքերի կողմից Մուշի գրավումը:

**Հարունիեի կայանը** միակ հիմնական կայանն էր, որը տեղակայված էր գյուղում (այս գյուղը կոչվում էր նաև Խառնե (Բախչեի շրջան), սակայն քանի որ գերմանացիներն այդ կայանն անվանում էին Հարունիեի, մենք հավատարիմ ենք մնացել այդ անվանը)<sup>25</sup>: Հարունիեն, լինելով Ադանայի վիլայեթի գյուղերից մեկը, անմասն չէր մնացել 1909թ. կոտորածներից: Դրանք այստեղ սկսվել էին ապրիլի 15-ին: Ըստ Հարունիեի քահանայի այրու՝ գյուղի բոլոր տղամարդկանցից կենդանի էին մնացել միայն հինգ-վեց հոգի: Սպանվել էին 157 տղամարդ և մեկ կին: Փրկվածները 14 օր շարունակ անցկացրել էին լեռներում: Այդ ընթացքում բռնություններն ու սպանությունները շարունակվել էին, թուրքերը տարել էին երիտասարդ հայ կանանց ու աղջիկներին<sup>26</sup>: Մարաշի կայանի աշխատակիցները շտապել էին այստեղ՝ փորձելով օգնություն ցուցաբերել տեղի և շրջակայքի ազգաբնակչությանը, սննդամթերք, դեղորայք տրամադրել, վերադարձին իրենց հետ Մարաշ տանելով շուրջ 200 որբացած երեխայի, նաև՝ կանանց: Սակայն Մարաշի կայանում որբ երեխաների քանակի կտրուկ ավելացման հետ կապված ծագած դժվարությունների պատճառով որոշում էր կայացվել Հարունիեում մի նոր կայան հիմնել, որբանոց կառուցել, որտեղ և տեղափոխվում է Մարաշում պահվող և կոտորածի շրջաններ

<sup>23</sup> Grulich R., *Etnische Säuberung und Vertreibung als Mittel der Politik im 20. Jahrhundert*, Internationales Institut für Nationalitätenrecht und Regionalismus, Eichstätt, 1998, S. 48.

<sup>24</sup> Յոհանսոն Ա., *Մուշ 1915. Օրագիր* (թարգմ.՝ Տիգրանյան Ս.), Լոս Անջելես, տպարան «Արաքս», 2000թ., էջ 25-32: Տե՛ս նաև Յոհանսոն Ա., *Աքսրայա ժողովուրդը. Մեկ տարի հայոց պատմությունից*, Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, էջ 20-26:

<sup>25</sup> Հարունիե (Խառնի, Խարնե, Խառնը, Հարուն, Հարունի դղյակ և այլն) գյուղը գտնվում էր Ադանայի նահանգում՝ Ջերեյ-Բերեթեթի գավառում՝ Բաղչե գավառակում: 1909թ. ջարդից առաջ Հարունիեն ուներ 140 տուն, որից 130-ը թուրքերը ջարդի ժամանակ այրել էին և հայ բնակչությանը գրեթե ամբողջությամբ կոտորել: Տե՛ս Հակոբյան Թ., *Մելիք-Բախչյան Ստ.*, Բարսեղյան Հ., *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1988 թ., հ. 2, էջ 679:

<sup>26</sup> Sonnen-Aufgang, Heft 1, 1909, Oktober, S. 8-9; Heft 2, 1909, November, S. 19-22.

րից հավաքված երեխաների մի մասը: 1910թ. դեկտեմբերի 5-10-ը Մարաշից Հարունիե է տեղափոխվում 80 տղա և 95 աղջիկ (մեկ այլ տվյալի համաձայն՝ 166 երեխա՝ 86 աղջիկ և 80 տղա), իսկ կայանը ղեկավարելու էր Յոհանսոն Ծտորքը՝ կնոջ՝ Ջիգրիդի (Ջիգրիդ Գրյունհագեն, հետագայում՝ Ծտորք) հետ միասին: Այստեղ աշխատելու էին նաև Կեթե Յորկենը և Ինա Մայնթեն<sup>27</sup>: Ավելի ուշ կայանի կառավարիչներ են դառնում Բեննո և Աննա Ֆոն Դորեյլեր ամուսինները:

Հարունիեի կայանը մեծ դժվարություններով կարողանում է վերապրել Համաշխարհային պատերազմն ու Հայոց ցեղասպանությունը: Այստեղ կային տղաների և աղջիկների համար նախատեսված որբանոց, դպրոց, պոլիկլինիկա, իրականացվում էր հոգևոր-ավետարանչական գործունեություն: 1916թ. սկզբներին այստեղ է տեղափոխվում նաև էստոնուհի Հեդվիգ Բյուրը, ում Ֆոն Դորեյլերների ու Յոհաննա Հաքերի հետ միասին վիճակված էր կրել այս կայանի գործունեության հետ կապված բոլոր դժվարությունները: Այս միսիոներները մեծազույն ջանքերի գնով կարողանում են փրկել որբերին՝ վերապրելով Համաշխարհային պատերազմն ու կոտորածները<sup>28</sup>:

Կլիկիայում ֆրանսիական և թուրքական զորքերի բախումների, ինչպես նաև պատերազմում Գերմանիայի պարտությամբ պայմանավորված՝ Հարունիեի կայանը հայտնվում է նոր դժվարությունների առջև: Կայանի գերմանացի աշխատակիցներն ստիպված էին լքել Օսմանյան կայսրությունը: Վերջիններս մեկնում են Մարաշի կայանի աշխատակիցների հետ միասին: Հեդվիգ Բյուրն անձնագրային խնդիրների պատճառով դեռևս պետք է մնար կայսրությունում: Կայանն անցնում է ամերիկյան ղեկավարության ներքո, սակայն այս կարգավիճակով ևս երկար կյանք չի ունենում: 1920թ. մարտին կազմակերպվում է կայանի երեխաների փախուստը հայ աշխատակիցների և ուսուցիչների ղեկավարությամբ: Փետրվար-մարտ ամիսներին Հարունիեն դարձել էր ռազմադաշտ: Կայանում կար 170 երեխա: 1920թ. մարտի 26-ի գիշերը՝ 13 օրվա մարտերից հետո, երեխաները կայանի հայ աշխատակիցների ու հայ զինվորների ուղեկցությամբ (ֆրանսիացի զինվորները սպասում էին հարթավայրում) սարսափելի ցրտի ու խոնավ եղանակային պայմաններում անաղմուկ փախչում են նախ՝ մոտակա գյուղ (գերմանացիներն այն անվանում են Յարըբաշը, առանց կորուստների այստեղ են հասնում 14 ժամվա քայլից հետո՝ շրջանցելով երկու ժամանոց ճանապարհը), ապա՝ Ադանա, որտեղից էլ հետագայում՝ Ջմյունիա: Ադանայում Հարունիեի որբանոցի երեխաներն արժանանում են հայ օգնական ուժերի խնամքին: Նրանց մի մասն ապաստան է գտնում վրանային ճամբարներում, իսկ մյուս մասը՝ քաղաքի որբանոցներից մեկում<sup>29</sup>: Այս փախուստով Հարունիեի կայանը վերջնականապես դադարեցնում է իր գործունեությունը:

Հիմնված լինելով կլիկիահայության կոտորածների հետևանքով որբացած երեխաներին իրենց բնօրրանում խնամելու նպատակով կայանը կարողանում է վերապրել նաև Աշխարհամարտը՝ փրկելով իր սաներին ու աշխատակիցների մեծ մասին: Այստեղ ևս գերմանական գործունեությունը դադարեցվում է Անգլիայի և Ֆրանսիայի որոշմամբ, սակայն

<sup>27</sup> Sonnen-Aufgang, Heft 6, 1911, März, S. 79; Heft 7, 1911, April, S.99.

<sup>28</sup> Գրիգորյան Վ., *Հայությանը նվիրված կյանք: Էստոնուհի Հեդվիգ Բյուրի հայանպաստ գործունեությունը Կլիկիայում և Սիրիայում (1911-1951թթ.)*, Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 1996 թ., էջ 24:

<sup>29</sup> Sonnen-Aufgang, Heft 11/12, 1920, August-September, S. 74-76, S. 80; Heft 2, 1920, November, S. 10-11.: Պատմելով այս փախուստի մասին՝ հողվածի հեղինակն այն համեմատում է 1915թ. քաղաքի հետ՝ նշելով, որ այն շատ ավելի նախընտրելի էր սրա համեմատ, քանի որ ամեն ընտանիք իր տրամադրության սակ ունեթ մի կենդանի և հետն էր վերցրել անհրաժեշտ իրերը: Այժմ փախչողներն ստիպված էին ամեն ինչ թողնել: Երեխաներն ու նրանց ուղեկիցները խղճով վիճակում էին:

այստեղ, ըստ կայանի երկարամյա միսիոներուհի Հ. Բյուլի, առավել ակնառու էր Ֆրանսիայի « ներդրումը»<sup>30</sup>:

Ամփոփելով ԱԲԲԳՕՄ կայանների գործունեության դադարեցումն ու դրանց պատճառները՝ պետք է նշել, որ դրանով ավարտվում է Օսմանյան կայսրության հայաշատ շրջաններում շուրջ քառորդ դար տևած ԱԲԲԳՕՄ միսիոներական գործունեությունը: Բացի Մուշից, մյուս կայաններում հնարավոր եղավ վերապրել Առաջին աշխարհամարտը, փրկել տեղի երեխաներին, անձնակազմի մեծ մասին, անգամ ապաստան տալ ու փրկել զգալի թվով այլ հայերի: Այդ կայաններից երեքը գերմանացիները կարողացան ապրեցնել ու փոխանցել ամերիկացի միսիոներներին՝ Անտանտի երկրների կողմից արտաքսվելուց հետո իրենց տեղը զիջելով վերջիններին: Ի տարբերություն Օսմանյան կայսրությունում գտնվող այլ երկրների միսիոներական առաքելությունների ու դրանց կայանների, որոնց գործունեության դադարեցման գլխավոր պատճառը Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելն էր, իսկ ամերիկացիների պարագայում՝ ԱՄՆ-ի պատերազմի մեջ մտնելը, ապա գերմանական կայանների դադարեցման պատճառն այդ պատերազմի ավարտն էր ու Գերմանիայի պարտությունը: Միայն գերմանական որոշ կայանների էր վիճակված վերապրել Աշխարհամարտը:

**Օսմանյան կայսրությունում «Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient» («Արևելքում քրիստոնեական բարեգործության գերմանական օգնության միության») միսիոներական կայանների գործունեության դադարեցման դրդապատճառներն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին և դրանից հետո**

Հայկ Մարտիրոսյան

**Ամփոփում**

«Արևելքում քրիստոնեական բարեգործության գերմանական օգնության միությունն» Օսմանյան կայսրությունում Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախաշեմին ուներ հինգ հիմնական կայան՝ Մեզրեում, Մարաշում, Վանում, Մուշում և Հարունիեում, որտեղ ապաստան էր գտել մոտ 2000 երեխա: Կազմակերպության հիմնական կայաններում, ենթակայաններում և շրջակա գյուղերի կրթական հաստատություններում սովորող երեխաների թիվը շուրջ մեկուկես անգամ ավել էր: Կայաններից երեքը՝ Մեզրեն, Մարաշը և Հարունիեն, վերապրելով Առաջին համաշխարհային պատերազմը, 1919թ. դրվեցին ամերիկյան միսիոներական ղեկավարության ներքո: Վանի կայանի անձնակազմը և երեխաները փոխադրվեցին Թիֆլիս: Ցավոք սրտի, հնարավոր չէր փրկել Մուշի կայանի երեխաներին: Փրկվեցին միայն մի քանի ուսուցչուհիներ՝ հետագայում երկու եվրոպացի միսիոների ուղեկցությամբ տեղափոխվելով Մեզրեի կայան:

**Բանալի բառեր՝** Գերմանացի միսիոներներ, առաքելություն, միսիոներական կայան, հիմնական կայան, օգնության միություն, որբանոց, միսիոներական կայանների փակում:

<sup>30</sup> Sonnen-Aufgang, 1920, März, Heft 6, S. 42-44; 1920, August-September, Heft 11/12, S. 76-78. Հեղվիզ Բյուլը նշում է, որ իր «աքսորման» պատճառն Օսմանիեի ֆրանսիացի մութեսարիֆի հետ հարաբերություններն էին: Վերջինս փորձում էր իր ցուցաբերած օգնությամբ որբանոցն աստիճանաբար ֆրանսիական և կաթոլիկական ազդեցության տակ զցել: Բյուլին հաջողվում է Արևմտյան ամերիկյան միսիոներ պրն Թամբերսի միջոցով կարգավորել այս խնդիրը, սակայն այդ հաջողության «զինը» նրա աքսորի հրամանն էր:

**The Causes of the Termination of “Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient” (“German Society for Aid in Christian Charity Work in the Orient”) Missionary Stations’ Activities in the Ottoman Empire during and after the WWI**

Hayk Martirosyan

**Summary**

“Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient” had five main stations in the Ottoman Empire on the eve of the WWI: in Mezre, Marash, Van, Mush and Harunie, where about 2000 children had found shelter. The number of children studying in the main stations and substations of the organization, as well as in the educational institutions of the adjacent villages was one and a half times more. Three of the stations, in Mezre, Marash and Harunie, managed to survive the WWI and in 1919 these stations were put under the rule of American missionary leadership. The staff and the children of the station in Van were transferred to Tiflis. Unfortunately it was impossible to save the children of the station in Mush. Only few teachers were saved and then transferred to the station in Mezre accompanied by two European missionaries.

**Keywords:** German missionaries, mission, missionary station, main station, relief mission, orphanage, closing the missionary stations.

**Причины прекращения деятельности миссионерских станций “Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient” (“Союз немецкой помощи христианской благотворительности на Востоке”) в Османской империи во время и после Первой мировой войны**

Айк Мартиросян

**Резюме**

В преддверии Первой мировой войны "Союз немецкой помощи христианской благотворительности на Востоке" имел пять основных станций в Османской империи – в Мезре, Мараше, Ване, Муше и Харуние, где содержались около 2000 детей. Число детей учебного возраста в основных станциях и миссионерских пунктах организации и в учебных заведениях близлежащих деревень было в полтора раза больше. Три станции – в Мезре, Мараше и Харуние – действовали в годы Первой мировой войны и в 1919 г. были переданы под управление американских миссионеров. Персонал и дети станции Вана были переведены в Тифлис. К сожалению, не удалось спасти детей станции Муша. Спаслись лишь несколько учителей, которые спустя некоторое время были переведены в Мезре.

**Ключевые слова:** немецкие миссионеры, миссия, миссионерская станция, основная станция, миссия помощи, сиротский приют, закрытие миссионерских станций.